

UOT-811.11-112

Səhifə: 51-58

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.51>

Pərvin Bayramova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
hesenova-88@mail.ru

EFFEKTİV ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ DİLİN ROLU

XÜLASƏ

İnsanlar bir-birini daha yaxşı başa düşmək məqsədilə dildən istifadə edirlər və onun vasitəsilə dərk etmə prosesinə qoşulurlar. Effektiv ünsiyyət prosesində dildən düzgün şəkildə istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dil ünsiyyət prosesinin gedişinə, davamına və nəticəsinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Dil özünəməxsus müəyyən şifahi və yazılı forma ilə və ya müxtəlif simvolların vasitəsilə insan ünsiyyətini təmin edir. Dil elə bir sistemdir ki, burada sözlərin mənalı və dolğun şəkildə birləşməsi ilə insanlararası ünsiyyət reallaşmış olur. Dil insanları ünsiyyət prosesində birləşdirdiyi kimi eyni zamanda onları bir-birindən ayırır. Ünsiyyət prosesi üçün dil çox vacibdir. Dil vasitəsilə ünsiyyətə qoşulan insan özünü ifadə edir, tanıdır, digərlərini tanıtdırır, hətta dağınıq hesab olunan informasiyanı öz istəyinə uyğun dəyişdirərək ötürür və bütün proseslərin məntiqi yekunu kimi öz məqsədlərinə çatır.

Açar sözlər: effektiv ünsiyyət, dil, koheziya, koherensiya.

Giriş. Ünsiyyət prosesi sosioloji, psixoloji aspektlərdən araşdırılsa da, onun ən mühüm əlaqədə olduğu vasitələrdən biri də dildir. Dil ünsiyyət üçün olduqca vacib və ən zəngin vasitə hesab edilir. *“Dil duyğuların və düşüncələrin bir insandan digərinə ötürülməsinə kömək edən, səslər, simvollar, işarələr, duruş (bədən vəziyyəti) və müəyyən məna ifadə edən jestlər vasitəsilə baş verən, tamamilə insana xas bir fəaliyyət növüdür”* [1, s. 4]. Bir sözlə, ünsiyyət prosesində duyğu və düşüncələrin ötürülməsində dil insanlararası ünsiyyətdə əvəzsiz rol oynayır və insan fəaliyyətini dil olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Dil cümlələri anlamaq üçün müəyyən elementlərin birliyindən ibarətdir və onlar birləşərək insanlar arasında sonsuz sayda mesajların göndərilməsini təmin edir. *“Fərqiində olsaq da olmasaq da, siyasi, sosial, hüquqi və təhsil fəaliyyətləri də daxil olmaqla insanların çoxu ünsiyyətdə dildən güclü şəkildə istifadə edirlər. Dilin rolu insanın müxtəlif gündəlik fəaliyyətlərində çox dominant hal alır, dil olmadan heç bir hərəkət mövcud olmur. Dil həyat üçün yol göstərici kimi qəbul edilən, istifadə olunan məna və dəyərlər yaradır. Dünya sivilizasiyasının tarixi əslində dilin tarixidir”* [2, s. 46]. İnsanın fəaliyyət göstərdiyi və mövcud olduğu bütün sahələrdə dil vardır və dilin də olduğu istənilən yerdə kommunikasiya mövcuddur, çünki dil olmadan kommunikasiyadan danışmaq doğru olmaz. Doğurdan da, kommunikasiya prosesindən bəhs edərkən ilk ağıla gələn məsələ məhz dil olur, çünki informasiyanın əsas yükü dilin üzərinə düşür. *“İnsanlar dil vasitəsi ilə ünsiyyət qururlar. Baxmayaraq ki, dil ünsiyyətin yeganə vasitəsi deyil. Ünsiyyət haqqında düşünüləndə, onu həmişə dillə əlaqələndiririk. Dil fikirlərimizi, düşüncələrimizi, hisslərimizi, dünyagörüşümüzü təqdim etmək üçün istifadə etdiyimiz vasitədir”* [3]. Dil və ünsiyyət bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, insanların ideyaları və düşüncələrinin ötürülməsində dil kimi ikinci vasitə yoxdur. Bu baxımdan əminliklə qeyd edə bilərik ki, dil olmadan həyatımızı təsəvvür edə bilmərik, çünki insanların fəaliyyətində dil hər şeyin təməlidir. Bütün münasibətlərin formalaşmasında, qorunub saxlanılmasında dilin mühüm rolu vardır, eləcə də bəzən münasibətlərin korlanması da dildən doğru şəkildə istifadə olunmamasının nəticəsidir. *“Dil həyatımızda çox vacib bir yer tutur. O, etdiyimiz hər şey üçün təməldir. Dil olmasaydı, bildiyimiz kimi, insan sivilizasiyası qeyri-mümkün olaraq qalardı. Dilin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlərə baxmayaraq, olduqca aydın olan bir şey,*

onun həyatımızın hər yerində mövcud olmasıdır. Bu, çox mürəkkəb bir fenomendir. Səslərdən və ya şərti simvollarından istifadə etməklə sistemativ ünsiyyət vasitəsidir. Beləliklə, dilin əsas məqsədi ünsiyyətdir. O, məlumatı mənbədən qəbul ediciyə ötürür, hər bir signalın ixtiyarı, lakin şərti olaraq müəyyən edilmiş dəyəri olan bir sıra signalarla işləyir. Lakin dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil; o, həmçinin bəzi digər əsas funksiyaları da yerinə yetirir” [4, s. 539]. Dilin əsas məqsədi ünsiyyət hesab olunur və o bütün vasitələrin köməyi ilə məlumat mübadiləsinə xidmət edir.

İnsan özünüdərk etməyə başladığı gündən etibarən düşünür, hiss və duyğularını digərləri ilə paylaşmaq ehtiyacı hiss edir və nəticədə, ünsiyyət prosesinin qurulması başlanılır. Hiss və düşüncələrin, arzu və istəklərin paylaşılması dilin vasitəsilə reallaşır. Ancaq dildən də elə istifadə etmək lazımdır ki, insanın ehtiyaclarını təmin etmiş olsun. “Buna görə də, ünsiyyət üçün dilin strukturuna yiyələnmək kifayət deyil; ünsiyyətin aparıldığı qanun və qaydaları bilmək də tələb olunur. Onların köməyi ilə insan öz fikirlərini ən dəqiq şəkildə çatdırma və həmsöhbətdən istənilən cavabı ala bilər: onların anlayışı, empatiyası, köməyi və ya əksinə, onların uzaqlaşması və geri çəkilməsi. Buna görə də, filosofların və psixoloqların nümunəsinə əsasən, effektiv ünsiyyət problemlərinin dilçiləri, dilin strukturunun və tarixinin bütün aspektlərini kifayət qədər araşdırdıqdan sonra məşğul etməyə başlaması olduqca məntiqlidir” [5, s. 8]. Şübhəsiz ki, təkə dilini bilməklə işi tamamlanmış hesab etmək doğru olmaz, kommunikasiya prosesində qarşıya çıxan biləcək problemlərin vaxtında seçilməsi və qarşısının alınması üçün ünsiyyətin qayda-qanunlarına, prinsiplərinə diqqətlə yanaşılmalıdır. Əgər adresant istəyirsə ki, onun fikirləri doğru şəkildə anlaşılın və istədiyi informasiya əldə edilsin, ünsiyyətin tələb olunan qayda-qanunlarına əməl etməyi vacib amil kimi qarşısına məqsəd qoymalıdır. Müəllifin də fikri ilə razılaşmaq olar ki, dilin strukturunu və tarixini ətraflı öyrəndikdən sonra effektiv ünsiyyətlə maraqlanmaq lazımdır. Dilçiliyimizdə dilin strukturu, tarixi ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatların olduğunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, artıq effektiv kommunikasiya ilə bağlı araşdırmalar aparmağın tam məqamıdır və sözsüz ki, belə anda dilin rolunu önəmsəmək uğurlu nəticələrin əldə edilməsinin açarıdır.

İ.Ərdوغان dil və ünsiyyətin mahiyyətindən bəhs edərkən yazır ki, “Dil, nitq və ünsiyyət bir-biri ilə funksional olaraq bağlıdır. Dil və nitq ünsiyyət üçün zəruri vasitəsidir. Dilin özü ünsiyyət deyil, dil ünsiyyət olmaz. Dildən istifadə edən insan ünsiyyət qurur. Dildən istifadə edən insandır. Dildən istifadə edən insan onu məqsədinə uyğun şəkildə istifadə edərək özünün və digərlərinin reallığını müəyyən edir” [6, s. 203]. Dil mahiyyəti etibarlı ilə ünsiyyət deyildir, onu ünsiyyət prosesinə qoşan insandır. İnsan dili ünsiyyətin əsas parçasına çevirir. N.Cəfərov dilin ünsiyyətə xidmət etmək funksiyasından bəhs edərkən vurğulayır ki, “Əslində, dil ona görə yaranır ki, təfəkkürü formalaşdırıb ifadə etməklə insanlar arasında (cəmiyyətdə) ünsiyyəti (fikir mübadiləsinə) həyata keçirsin. Ona görə də dil haqqındakı elm, tamamilə doğru olaraq, öz predmetinə iki əsas funksiya aid edir ki, onlardan biri ekspressiv, digəri kommunikativ funksiyadır. Dilin mövcud təcrübə, yaxud vərdişə uyğun şəkildə təfəkkürü formalaşdırıb fikir mübadiləsi üçün hazırlanması onun ekspressiv, həmin mübadiləni gerçəkləşdirməsi isə kommunikativ funksiya adlanır” [7, s.75]. Dilin ən mühüm funksiyası kommunikativ funksiya hesab edilir və ünsiyyət onun əsasında formalaşır. İnsanı sosial varlığa çevirən kommunikativ funksiyadır. Kommunikativ funksiya dil və nitq məsələlərini bir-biri ilə əlaqələndirir. N.Cəfərov dilin kommunikativ funksiyasını bu şəkildə şərh edir. “Dilin fikri formalaşdırıb ifadə etməsi (ekspressiv funksiya) nə qədər fəlsəfi məna daşıyarsa, ünsiyyət vasitəsi olması (kommunikativ funksiya) o qədər sosial məzmun kəsb edir. Və təsadüfi deyildir ki, dilin bu funksiyası həm dil-cəmiyyət, həm də dil-insan münasibətlərində mərkəzi mövqe tutmaqla ən müxtəlif baxımlardan kifayət qədər kütləvi səciyyə daşıyır” [7, s. 76].

Məlumdur ki, insanlar dilin köməyi ilə ünsiyyətə başlayırlar və ünsiyyət prosesinin təməl prinsiplərindən hesab olunan dil insanın ideya, fikir, duyğu və düşüncələrini qarşı tərəfə onun istədiyi formaya salıb göndərilməsinə təminat verir desək yanılmırıq. “Kimliyimizin və varlığımızın mahiyyəti dildə əks olunur. Buna görə də bir ölkə, xalq və ya irq digərini fəth edəndə təsirlənəcək ilk şey fəth edilmiş xalqın dili olur. Əgər müstəmləkəçilər öz dillərini qitəyə yaymadan Afrikaya gəlsəydilər, siyasi hökmranlıq məsələsi mümkün olmazdı” [8, s. 1].

İnsanlar bir-birini başa düşmək üçün dildən istifadə edirlər və onun vasitəsilə dərk etmə prosesinə qoşulurlar. Effektiv ünsiyyət prosesində dildən düzgün şəkildə istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dil ünsiyyət prosesinin gedişinə, davamına və nəticəsinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Dil özünəməxsus müəyyən şifahi və yazılı forma ilə və ya müxtəlif simvolların vasitəsilə insan ünsiyyətini təmin edir. Dil elə bir sistemdir ki, burada sözlərin mənalı və dolğun şəkildə birləşməsi ilə insanlararası ünsiyyət reallaşmış olur. Dil insanları ünsiyyət prosesində birləşdirdiyi kimi eyni zamanda onları bir-birindən ayırır. Ünsiyyət prosesi üçün dil çox vacibdir. Dil vasitəsilə ünsiyyətə qoşulan insan özünü ifadə edir, tanıdır, digərlərini tanıtdırır, hətta dağınıq hesab olunan informasiyanı öz istəyinə uyğun dəyişdirərək ötürür və bütün proseslərin məntiqi yekunu kimi öz məqsədlərinə çatır. *“Dil ünsiyyət vasitəsidir. İnsanlar cəmiyyətdə bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq üçün dildən istifadə edirlər. Dildən istifadə etməklə onlar fikirlərini ifadə edir, emosiyalarını mübadilə edir, dünya və gündəlik həyatdakı əşyalar haqqında məlumatları dəyişdirirlər, lakin dil ünsiyyəti səslər, sözlər və ya cümlələr kimi ayrı-ayrı dil vahidləri ilə əldə edilmir. İnsanlar, əsasən və mahiyyət etibarilə, şifahi ünsiyyətdə bütöv bir fikri ifadə etmək üçün bu dil vahidlərinin kombinasiyalarından istifadə edirlər”*[9,s.2663]. Kommunikasiya prosesi tək-tək sözlərin birləşməsindən yaranmır, effektiv ünsiyyətin qurulması üçün dilin bütün vahidləri bir-biri ilə birləşməli və informasiyanı lazımi səviyyədə qarşı tərəfə çatdırmalıdır. Qeyd edilən məsələnin nitqdə və informasiya mübadiləsində roluna qiymət verərkən L.Qurbanova qeyd edir ki, *“Deməli, ünsiyyətin alınması üçün bütün ünsürlər bir araya gəlir. Bu zaman insanlararası ünsiyyətdə informasiya çatdıran mesajların ötürülməsi baş verir, bu da tərəflərdən biri mesajı ötürən digəri isə qəbul edən kimi iştirak edir”* [10,s.14]. Qeyd edilən fikirlərə əlavə etmək olar ki, dil vahidlərinin bir-biri ilə zəncir kimi bağlanıb ünsiyyətə xidmət etməsi ilə yanaşı, kommunikasiyanın yaranmasında onların hər birinin ayrı-ayrılıqda rolunun olması, birbaşa ünsiyyət prosesinin təməlini təşkil edir və onlardan doğru şəkildə yararlanmaq isə effektiv kommunikasiyanı müəyyənləşdirir.

Dilin ilk elementi səslər hesab olunur. Dil səslərdən ibarətdir desək yanlışdır, çünki səslərin birləşməsindən sözlər, sözlərin birləşməsindən cümlə yaranır. Səslər dildə fonem kimi qəbul edilir. Hər bir səs bir fonemi ifadə edə bilər. F.Veysəlli fonemdən bəhs edərkən yazır ki, *“Beləliklə, biz fonem deyəndə stabil, dəyişməz, relevant əlamətlərlə səciyyələnən, dil sisteminə özü kimi başqa vahidlərə qarşı qoyulan, dildə sözləri, söz formalarını, istənilən dil ifadəsini fərqləndirməyə xidmət edən, struktur baxımdan bölünən, ancaq xətti baxımdan özündən kiçik hissələrə bölünə bilməyən, maddi varlığı səsdən ibarət olan ən xırda dil vahidini başa düşürük”* [11,s.105]. Deməli, dilin ilkin elementi fonemlərdir və onlar da birləşərək özündən böyük vahid hesab olunan sözləri yaradır və bununla da prosesin bir-biri ilə əlaqəli olan digər halqaları – söz birləşmələri, cümlələr, mətnlər formalaşır.

Məlum məsələdir ki, dil müxtəlif vahidlərdən təşkil olunmuşdur. Dilin ən kiçik vahidi hesab olunan fonemdən başlayaraq cümləyə, mətnə kimi hər biri informasiyanın qurulmasında iştirak edir. Onlar bir-biri ilə birləşərək özlərindən daha böyük vahidlər yaradırlar və həmin vahidlər də ünsiyyətin qurulmasında yaxından iştirak edirlər. *“Dildə fonemdən mətnə qədər olan bütün dil vahidlərinin yaranmasında və nitqin baş tutmasında bu dil vasitələri zəncir kimi bir-birinə bağlanır. Kommunikasiyanın yaranmasında bu vasitələrin ayrı-ayrılıqda rolu vardır. Bu vasitələr təfəkkür və dil birliyindən keçərək nitqin yaranmasını həyata keçirir”* [12,s.174].

Fonemlərdən sonrakı mərhələdə gələn və dilin mühüm vahidi hesab olunan sözlər mənalı başa düşməyə kömək edir. *“Sözlərin mənanı anlamağa kömək edən müxtəlif qaydaları olur. Üç əsas qayda vardır: semantik, sintaktik və pragmatik”* [13,s.122]. Semantik qaydalar dedikdə sözün izahı, mənası nəzərdə tutulur, yəni sözlərin nə demək olduğu nəzərdə tutulur. Ancaq sözlər də işlədiyi kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilər. Əlbəttə ki, bu onun işlənmə məqamından, kontekstdən asılıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində “qol” sözü müxtəlif mənə ifadə edir və onun mənalı yalnız kontekst daxilində tərəflər üçün aydınlaşır. Komandamız rəqib komandanın qapısından üç cavabsız qol keçirdi. Döyüşdə qolundan yaralanmışdı. Verilən nümunələrdən birincisində qol sözü qapıdan top keçirmək mənasında işlənmişdir. İkinci nümunədəki qol sözü isə

insanın bədən üzvünü bildirir. Deməli, sözlərin mənası onları müxtəlif kontekstlərdə işlətdikdə daha aydın şəkildə üzə çıxır.

Sintaktik qaydalar isə istifadə edilən sözləri cümlədə düzgün şəkildə düzməklə bağlıdır. Sintaktik qaydalar ona əsaslanır ki, fikir və ideyaları daha effektiv şəkildə çatdırmaq üçün qrammatik qaydalardan, müxtəlif strukturlardan, durğu işarələrindən doğru şəkildə istifadə edilsin. Məsələn, Sən gedirsən cümləsinin sonuna nöqtə işarəsi qoysaq əmr cümləsi, sual işarəsi qoysaq sual cümləsi olacaqdır. Bəzi məqamlarda cümlədə vergül işarəsinin düzgün qoyulmaması da böyük məna dəyişikliyinə səbəb ola bilər. Məsələn, Ana, vətən bizi səsləyir, döyüşə çağırır. Eyni cümləni Ana vətən bizi səsləyir, döyüşə çağırır kimi də işlədə bilərik. Birinci nümunədə “ana” insan anlayışı bildirmək üçün işlənmiş, anaya xitab edildiyi üçün ondan sonra vergül işarəsi qoyulmuşdur. İkinci nümunədə isə “ana” sözündən sonra vergül işarəsi qoyulmadığından “ana vətən” təyini söz birləşməsi birlikdə dərk edilir və başa düşülür.

Praqmatik qaydalar mesajları insanlar arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqəni nəzərə almaqla şərh etməyə kömək edir. Praqmatika anlayışı bir tərəfdən fəlsəfi mahiyyət kəsb etdiyi üçün kommunikasiya prosesində nəyin (hər hansı bir məlumatın) çatdırılması və necə, hansı formada çatdırılması məsələsi həmişə diqqət yetirilməli məsələlərdəndir. Məhz kontekst məsələsi də bu məqamda yaranır və kommunikasiya prosesinin vacib elementinə çevrilir. Danışq aktı, presuppozisiya kimi anlayışlar hər biri kontekstlə əlaqəlidir və çox zaman kontekst dedikdə elə praqmatika ilə bağlı olan, ondan kənarında baş verməyən anlayış nəzərdə tutulur. *“Beləliklə, praqmatika əslində dilin istifadəsini daha geniş şəkildə öyrənmə imkanına malikdir, praqmatika mürəkkəb bir sistemə malikdir, onun tərkibinə daxil olan danışq aktı, presuppozisiya, deysis və referns dilin istifadəsində böyük rola malikdir”* [10,s.154].

Praqmatik qaydalar sistemində istifadə edilən sözlər, həmin sözlərin necə istifadə edilməsi, danışan şəxslə münasibət və qurulacaq ünsiyyətin məqsədi mütləq nəzərə alınmalıdır. Məsələn, *Səni dərhal görməliyəm, danışılacaq vacib məsələ var.* İşlədiyi kontekstdən asılı olaraq bu cümlə müxtəlif cür başa düşülə bilər. Birinci mənasında müdir əsəbidir sizə ciddi xəbərdarlıq edəcək. İkinci mənası isə hər hansısa bir yaxın dostunuzun və ya tanışınızın sizi çağırması ola bilər. Təbii ki, birinci kontekstdə verilən cümlə sizi daha çox narahat edəcək, çünki müdir sizi çağırıbsa, ola bilsin ki, nə isə ciddi bir məsələdir və mənfi nəticəsi də ola bilər. Ancaq dostlarınız çağırırdıqda o qədər də narahatlıq hissi keçirmirik. Düşünürük ki, müəyyən bir iş təklifi, səyahət və s. kimi məsələlər ola bilər. Lakin yenə də kontekstdən asılı olaraq müsbət gözlənilən bir şey mənfi, mənfi gözlənilən hər hansısa bir məsələ müsbət sonluqla tamamlana bilər. Burada şəxslərin status məsələsinin, zamanın, məkanın və s. amillərin kontekstə mühüm təsiri vardır. Məsələn, dostunuz sizi həmişə görüşdüyünüz kafeyə, restorana dəvət edirsə, deməli, elə də ciddi bir məsələ olmayacaq. Lakin israrla yox evdə görüşək, dediyim vaxtda bizdə olarsan deyirsə, deməli, çox ciddi məsələlərin müzakirəsi gedə bilər.

Praqmatik anlayışlar və ya qaydalar təcrübəni, mədəni fərqlilikləri də nəzərə almaya imkan verir. Məsələn, Azərbaycan dilində “düşmək” sözünün mənalarından biri də nəqliyyat vasitələrindən enmək kimi başa düşülür. Ancaq Türkiyə türkcəsində bu söz təyyarənin qəzaya uğraması kimi başa düşülür. Belə nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar.

Dil insan düşüncəsində reallığı formalaşdırır, çünki insanın inandıqları və hiss etdikləri reallığa müəyyən şəkildə təsirini göstərə bilər. Məsələn, sizə bir nəfərin şirindil olduğunu desələr, ancaq müəyyən bir vəziyyətdə onu fərqli şəkildə gördükdə deyilənlərə çox inanarıq, yoxsa şahidi olduğumuzu. Əlbəttə ki, şahidi olduğumuz reallıq bizi tamamilə fərqli düşünməyə sövq edəcəkdir. Sözü doğru məqamında və düzgün şəkildə işlətmək lazımdır. Məhz bu səbəbdən siyasətçilər, biznesmenlər, tanınmış dövlət xadimləri göndərdikləri mesajların mahiyyətinin doğru anlaşılması üçün lazım olan sözü tapmağa cəhd edirlər.

Eyni mənanı ifadə edən sözlər doğru məqamda işlənmədikdə insanlar arasında kəskin narazılıqlar yaranır. Məsələn, qarşımızdakı insana *çox arıqlamısan belə sənə yaraşmır* demək kəskin səslənir. Ancaq eyni fikri *çox incəlmisən, bir az da çəki alsan hər şey qaydasına düşər* kimi işlətsək daha gözəl nəticələrə səbəb olar.

Sözlər insanlar arasında münasibətlərin də göstəricisi hesab olunur. Məsələn, bir insanı sevmədikdə onun haqqında neqativ fikirlər səsləndiririk. Lakin münasibətlər yaxşıya doğru getdikcə artıq müsbət fikirlər səsləndirməyə başlayırıq.

Dil mahiyyət etibarını ilə abstrakt anlayışdır. Məsələn, gözəldir, aydındır və s. kimi ifadələr müxtəlif cür başa düşülə bilər. Bu fikir ancaq kontekstdə tam şəkildə aydınlaşır. Gözəldir cümləsini hər hansı bir şeyin, həqiqətən də, gözəl olduğunu bildirməklə yanaşı, eyni zamanda istehzal şəkildə də işləyə bilər. Yeni aldığımız paltarını rəfiqənizə göstərdikdə o, “gözəldir” yaxşı edib almısan deyir. Ancaq sevmədiyiniz bir məsələdə ironik şəkildə “Gözəldir” deməyimiz əslində heç də gözəl olmadığını bildirir.

Sözlər nitqdə müəyyən bir məna ifadə edir. Məlumdur ki, sözlərin denotativ və konnotativ mənaları vardır. Denotativ məna dedikdə sözün birbaşa mənası nəzərdə tutulur. İnsanların çoxu denotativ mənaları yaxşı bilirlər. Məsələn, kitab, ağac, çanta, alma və s. kimi sözləri hamı başa düşür.

Konnotativ məna isə sözün sonradan qazandığı üslubi mənadır. *“Hər dilin lüğət tərkibində işlənən sözlər və bunların mənaları xalqın təfəkkür tərzini, şüurunu, mədəni səviyyəsini əks etdirir. Odur ki, sözlərin əşyavi-məntiqi mənasını bir sıra əlavə üslubi mənalar da müşayiət edir. Həmin mənalar ayrıca, müstəqil vahidlərlə ifadə edilmir, bəlkə sözün əsas mənaları ilə birlikdə mövcud olur”* [14,s.272]. Deməli, konnotativ məna xalqın təfəkkür tərzini, şüuru və mədəni səviyyəsi ilə sıx bağlıdır və onlar sözlərin əsas mənasından başqa digər mənaları da ifadə edilər. Məsələn, dilimizdə işlənən *Aydan arı, sudan duru* ifadəsində *arı* arxaik sözü indiki mənasında həşərat kimi işlənməmiş, təmiz mənasını ifadə etmişdir.

Dildə ən mühüm informasiya daşıyıcısı cümlə hesab olunur. Q.Kazımov cümlədən bəhs edərkən onu ünsiyyət vasitəsi kimi dəyərləndirir. *“Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir”* [15,s.531]. Dildə yaranan cümlələr həmin dilin qayda-qanunlarına əsaslanır və müəyyən bitmiş fikir ifadə etməyə yönəlir. Bitmiş fikir ifadə etməsi onun ünsiyyətin əsas elementinə çevrilməsinə səbəb olur.

Kommunikasiya prosesində sözlərin və cümlələrin mühüm rola malik olduğunu söyləyiriksə, deməli, sözlərin anlayışına da diqqət yetirmək lazımdır. *“Söyləm – müəyyən fikir ifadə edən ünsiyyət vahididir. Söyləm əksərən cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və aşağı səviyyənin vahidi olan cümlədən fərqləndirilir. Bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq, bir neçə sözlərin ifadəsinə xidmət edə bilər. Qeyd olunanlar sözlərin kommunikativliyinə təsir göstərir. Mətn sintaksisində bu nitq vahidinin kommunikativ funksiyalarını necə yerinə yetirməsi daim müzakirə və mübahisə obyektinə olmuşdur. Bilavasitə sözləmə dair bir çox tədqiqatlar aparılırsa da, sözlərin kommunikativliyinin təyini məsələləri bu günə qədər öyrənilməmişdir”* [16,s.4]. Söyləm nitqlə sıx bağlı dil hadisəsi hesab olunur və müəyyən bir fikrin ifadə olunmasına kömək edir. Tədqiqatçı haqlı olaraq hesab edir ki, sözlər cümlədən daha yuxarı olan nitq vahididir, çünki fikri ifadə etmək üçün bir neçə cümlədən istifadə etmək lazım gəlir ki, onların da birliyi sözləmi təşkil edir. Sözləmlə bağlı bir çox məsələlər hələ də öz həlli yolunu tapmamışdır. Buna baxmayaraq onun kommunikativliyə xidmət etməsi heç bir şübhə doğurmur. Sözlər canlı ünsiyyət hesab edilə bilər ki, bu da onun dil vasitəsilə icra edildiyini sözləməyə əsas verir.

Mətnə sözlər və cümlələr müəyyən ardıcılıqla verilir və sözlər isə onu canlı nitq parçasına çevirir. Burada sözlərin kim və kimlər tərəfindən deyilməsi, ifadələrin hansı məqamda seçilməsi, seçilmiş sözlərin kimə ünvanlanması, eyni zamanda adresantın onu hansı məqsədlə göndərməsi sözlərin əsas mahiyyəti hesab olunur. Məsələn, Səhər yuxudan oyananda *hava soyuqdur* deyilməsi evdəkilərə geyimlərinə fikir verməsinə çağırışdır. Ona görə də bu cümləni çağırış bildirən sözləmə aid etmək olar.

Kommunikasiya prosesində bir tərəf digərinə müxtəlif fikirlər çatdırır və onlar dağınıq şəkildə mövcud olan məlumatları bir yerə toplamaqla mətn yaradırlar. Mətnin kommunikasiya vasitəsi olması koheziv və koherensiv ilə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən mətnə məna əlaqələrinin mövcudluğu kommunikasiyanın effektiv olmasına yol açır. Kohezivlərin əsasını mətnin

semantikasını üzə çıxarmaq dayanır. Mətnə koherentlik kommunikasiya iştirakçılarının nitqinin vacib xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər, çünki mətnə məna əlaqələrinin yaranması koherentliklə bağlıdır. Koheziya dedikdə sadə formada müəyyən bir mətnə mövcud olan cümlələrin, fikir və ideyaların dilin vasitəsilə bir-biri ilə əlaqələnməsi nəzərdə tutulur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, koheziya dil vasitəsilə müəyyən məlumatların əldə edilməsi prosesidir. Məsələn, *Reyhan səhər yuxudan oyandıqdan sonra pəncərədən həyatə baxdı, amma güclü külək və duman olduğundan ətraf aydın görünmürdü. Ətraf aydın görünmədiyi üçün o, həyatdəki məşinləri də görə bilmədi, yenidən pəncərəni bağladı. Beş dəqiqə keçməmiş, təkrar pəncərədən həyatə baxmalı oldu, lakin o, yenə də heç nə görə bilmədi.* Verilmiş kiçik abzasda Reyhan sözünü əvəzləyən o əvəzliyi, cümlələri bir-birinə bağlayan amma, və, lakin bağlayıcıları koheziyanın elementləri hesab oluna bilər, ona görə ki, həmin vasitələr kiçik və hətta daha böyük mətnlərin yaranmasına kömək edir.

Üzdən ağıladığım yadıma gəlmir,

Ağlasam, göz yaşım ürəkdən gəlib.

Sevgim də, sözüüm də, məhəbbətim də,

Nə varsa beşikdən, bələkdən gəlib [17,s.57].

Zəlimxan Yaqubun “Gəlib” adlı şeirindən verilən nümunədə *sevgim, məhəbbətim, beşikdən, bələkdən* sözlərinin sinonim kimi işlədilməsi koheziyanın vasitəsilə yeni bir mətnin yaranmasına səbəb olur və sözsüz ki, şeirin növbəti misralarında da bunu aydın şəkildə görmək mümkündür.

Əgər koheziya mətnin dil vahidləri ilə əlaqələnməsədirsə, koherensiya mətnin məna baxımından dərk edilməsi kimi qiymətləndirilir. Koherensiya koheziya vasitəsilə yaradılan mətnə lazımı mənanın çıxarılması prosesidir. Koheziya və koherensiya anlayışlarını daha aydın şəkildə başa düşmək üçün aşağıdakı sitata diqqət yetirək. “*Koherensiya mətn, yaxud diskurs daxilində davamlılıq, məntiqi ardıcılıq və anlaşılıla bilən keyfiyyət kimi müəyyən edilir. İfadəli və daha başa düşülən anlamda koherensiyanı bina tikintisi ilə müqayisə edə bilərik. Binanı tikəndə düzgün olmayan ardıcılıq, bağlılıq binanın məhvina səbəb ola biləcəyi kimi, koherensiyanın olmadığı mətn də tam dolğun mətn hesab edilə bilməz. Koherentlikdən danışırıqsa, koheziyanı da xatırlamadan keçmək olmaz. Koheziya sanki koherentliyin bir sütunudur. Koherentliyin yuxarıda verdiyimiz məcazi bənzətməsində koheziya həmin tiklən binanın kərpicləri və sementi hesab edilə bilər. Onların birlikdə olması ilə bina qurula bildiyi kimi, koherentlik və koherensiyanın birlikdəliyindən də mətn tam şəkildə formalaşır*” [18]. Deməli, mətnin yaranması, ondan müəyyən mənanın dərk edilməsi və kommunikasiya prosesinin effektivliyinin mövcudluğu koheziya və koherensiya anlayışları ilə sıx bağlıdır. Mətnin düzgün şəkildə dərk edilməsi və mövzu ilə bağlı olaraq doğru mənanın qavranılması tərəflər arasında mümkün effektiv informasiya mübadiləsini təmin edir.

Dilin digər vahidləri ilə müqayisədə sintaktik vahidlər daha çox ünsiyyətə xidmət edir və insanın informasiyaya olan tələbatını təmin edir. “*Əgər dildə insan amilinin rolundan, insan nitqinin sintaksisdən başladığını güman ediriksə, o zaman onun istənilən formasının mürəkkəbləşdirilmiş strukturu son nəticədə sintaksisə əsaslanmalıdır. Buraya fikrin, düşüncənin mürəkkəbləşməsinə də aid edə bilərik. Belə ki, insan sintaktik mühitdə motivləşmə mərhələsində öz qavramında qurduğu cümləni, mətni yalnız onun komponent tərkibini genişləndirməklə, ona əlavə sözlər, birləşmələr artırmaqla fikir və ideyalarını yüksəldə bilər*” [19,s.12]. Deməli, əlavə fikir və ideyaların çatdırılmasında mətnin mühüm rolu vardır. Dil hər zaman kommunikativ element kimi baxılmışdır.

Nəticə: Ünsiyyət prosesini sadəcə ayrı-ayrı sözlərin birləşməsindən yaranmır, effektiv ünsiyyətin formalaşması üçün dildə mövcud olan bütün vahidlər bir-biri ilə birləşməli və məlumatı istənilən səviyyədə qarşı tərəfə çatdırılmalıdır. Ünsiyyət prosesində adresant adresata müxtəlif fikirlər, ideyalar çatdırır və onlar mövcud olan məlumatları bir yerə toplamaqla mətn kimi böyük dil vahidlərini yaradırlar. Mətnin ünsiyyət vasitəsi olması koheziya və koherensiya ilə sıx bağlıdır. Məhz qeyd edilən səbəbdən mətnə məna əlaqələrinin mövcudluğu ünsiyyətin effektiv olmasına imkan verir. Koheziyanın məğzini mətnin semantikasını üzə çıxarmaqdır.

Mətndə koherentlik kommunikasiya iştirakçılarının nitqinin vacib xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər, çünki mətnə məna əlaqələrinin yaranması koherentliklə sıx bağlıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://www.scribd.com/document/482200263/LANGUAGE-AND-COMMUNICATION-Group-1>
2. Apriyanto, A. (2020). LANGUAGE AS A COMMUNICATION TOOL IN HUMAN LIFE. Fox Just: Jurnal Ilmu Hukum, 10(02), 45–54. <https://doi.org/10.58471/justi.v10i02.91>
3. <https://www.scribd.com/doc/42837966/Relationship-Between-Language-and-Communication>
4. https://www.academia.edu/35505596/LANGUAGE_AS_A_MEANS_OF_COMMUNICATION
5. Котовская С.С, Прагматика. Минск: БГУ, 2021, 139 s
6. Erdoğan İ. İletişimi anlamak. Ankara: Pozitiv matbaacılık. 2011, 510 s.
7. Cəfərov, N. Ümumi dilçilik. Bakı: Təhsil, 2023, 216 s
8. Thompson Olusegun Ewata. 2010. Relationship between language and communication. <https://www.scribd.com/doc/42837966/Relationship-Between-Language-and-Communication>
9. Lihong, Sh.. Context and Text. Theory and Practice in Language Studies, Academy publisher. 2012. Vol. 2, No. 12, pp. 2663-2669. <https://www.academypublication.com/issues/past/tpls/vol02/12/28.pdf>
10. . Qurbanova, L. Mətn dilçiliyində cümləfövqü vahidlər. Bakı: Elm və təhsil. 2024, 192 s
11. Veysəlli, F. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 240 s
12. Qurbanova, L. Danışq aktı praqmatikanın əsası kimi. Dilçilik araşdırmaları. Bakı: 2024, № 1, s. 174-179. http://doi.science.gov.az/pages/journals/lingres/pdf/lingres2024_1_174.pdf
13. <https://www.scribd.com/document/500415986/Interpersonal-Communication-A-Mindful-Approach-to-Relationships>
14. Adilov, M. Verdiyeva, Z. Ağayeva, F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 2019, – 304 s
15. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil. 2023, 1016 s
16. Babayeva, S.O. Söyləmin kommunikativliyinin müəyyən edilməsi. fil.ü.f.dok. almaq üçün dis. aftoreferat. Bakı: 2023, 29 s.
17. Zəlimxan, Y. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 248 s. s. 57
18. [http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/01/34\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/01/34(meqale).pdf)
19. Kazımov, İ. Mətnin aktual problemləri. Bakı: Elm və təhsil. 2023, 404 s.

Parvin Bayramova

The role of language in the effective communication process

Summary

People use language to understand each other better and through it they participate in the process of understanding. The correct use of language is of great importance in the process of effective communication. Language seriously affects the course, continuation and result of the communication process. Language provides human communication with a specific oral and written form or through various symbols. Language is a system in which interpersonal communication is realized by the meaningful and complete combination of words. Language unites people in the process of communication, but at the same time separates them from each other. Language is very important for the communication process. A person who participates in communication through language expresses himself, introduces himself, introduces others, even

transmits information that is considered scattered by changing it according to his wishes and reaches his goals as the logical conclusion of all processes.

Key words: *effective communication, language, cohesion, coherence.*

Парвин Байрамова

Роль языка в процессе эффективной коммуникации

Резюме

Люди используют язык, чтобы лучше понимать друг друга, и через него они участвуют в процессе взаимопонимания. Правильное использование языка имеет огромное значение в процессе эффективного общения. Язык серьезно влияет на ход, продолжение и результат процесса общения. Язык обеспечивает человеческое общение в определенной устной и письменной форме или с помощью различных символов. Язык - это система, в которой межличностное общение осуществляется посредством осмысленного и полного сочетания слов. Язык объединяет людей в процессе общения, но в то же время и отделяет их друг от друга. Язык очень важен для процесса общения. Человек, участвующий в общении с помощью языка, выражает себя, представляет себя, знакомит других, даже передает информацию, которая считается рассеянной, изменяя ее в соответствии со своими пожеланиями, и достигает своих целей как логического завершения всех процессов.

Ключевые слова: *эффективная коммуникация, язык, когезия, когеренция.*

Çara tövsiyə edən: *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *fil.e.d.Lalə Qurbanova
fil.e.d.Nərmin Əliyeva*